

פ ר ק ש נ י

היקף יצירתו השירית של רס"ג

1. בקשות
2. תפילות
3. חוכה
4. שיר האותיות
5. שירי פולמוס
6. חיבורים ואיגרות עבריים

בפרק הבא נדון בפירוט ביצירתו הפייטנית של רס"ג לסוגיה: יוצרות, קרובות למיניהן, ושענות, סליחות וכו'. בפרק זה נדון באותה יצירה שירית, שאינה כלולה במסגרתה של הפייטנות קלאסית. דווקא ביצירה זו שהיקפה אינו מבוטל לגמרי, ניכר כוחו של רס"ג כמחדש גדול.

בקשות

מכל יצירותיו השיריות של רס"ג נחרסמו וזכו לתפוצה עצומה בימי הביניים שתי בקשות. וולם מלבד שתי בקשות מפורסמות אלו, חיבר רס"ג עוד תפילות ובקשות כהנה וכהנה, כפי שנראה ולן.

הבקשה איננה אלא תפילת יחיד, תחליף לתפילת העמידה, שתכניה ונוסחותיה למועדי התפילה וונים נקבעו כבר בימים קדומים. גיבוש זה של תכני התפילה ונוסחותיה, עמד בסתירה מסויימת ווא בפרקי אבות (ב, יג) בשם ר' שמעון: וכשאתה מתפלל אל תעש תפלתך קבע אלא רחמים ותחנונים ני המקום ברוך הוא. ובדומה לכך דברי ר' אליעזר במשנה (ברכות ד, ד): העושה תפלתו קבע אין לתו תחנונים. דברים אלו של ר' אליעזר מתבארים בתלמוד ירושלמי שם: ר' אחא בשם ר' יוסי, יך לחדש בה דבר בכל יום, אחיתופל היה מתפלל שלש תפלות חדשות בכל יום... רבי אלעזר היה פלל תפלה חדשה בכל יום, ר' אבהו היה מברך ברכה חדשה בכל יום⁽¹⁾. ואמנם במקורות מתקופת חז"ל באות כמה וכמה תפילות פרטיות של תנאים ואמוראים, שבחלקן נכנסו אחר כך אף לנוסח התפילה בוע, שהיו נאמרות בסיום התפילה הקבועה.⁽²⁾

מגמה זו, הבאה לידי ביטוי בדבריהם של ר' שמעון ור' אליעזר, היא שעמדה בבסיס יצירתה של הפייסנות העברית הקדומה, כתחליף לנוסחות הקבע⁽³⁾. אך מצד אחר, היא שהצמיחה בתקופה מאוחרת יחסית את התפילות והבקשות שבאו לא במקום תפילת הקבע, אלא כתוספת לה. ופן נוסף לאותן תפילות, שהיחיד היה יכול לפנות בהן אל בוראו שלא במסגרת תפילת הציבור, שכן תפילת הציבור היהודית מנוסחת תמיד ובקפדנות בלשון רבים, ואף במקום שהמקור שלה במקרא בא בלשון יחיד.⁽⁴⁾

הפייסן הראשון הידוע לנו שחיבר תפילת יחיד מסוג זה הוא ר' ניסן אלנהרואני, בן דורו הקשיש של רס"ג שחי ופעל בבבל בסוף המאה התשיעית ובראשית המאה העשירית. ר' ניסן היה ככל הנראה מראשוני מחדשיה של השירה העברית בבבל במאה התשיעית ובמאה העשירית, וחידושו נחגלגלו ובאו עד האסכולה החדשה בספרד, ואפשר שכתב אף שירי חול כשירי שבח⁽⁵⁾. לעניננו נזכיר את התפילה המפורסמת שכתב ר' ניסן, ותחילתה: "רבונו של עולם קודם כל דבר אין לי פה להשיב"⁽⁶⁾ שהיא היצירה היחידה מפרי עטו שנכנסה לטקסטים לטקסטים (במנהגי ספרד וקהילות המזרח). תפילה זו בוודאי היתה תפילת יחיד, כפי שמשמע מתוכנה.

על תפילה זו אומר פרופ' פליישר: "כתיבת 'וידוי' זה הוא מיפנה גדול בתולדות הפייסנות; מכוחו נפתחים לשירה הדתית העברית אפיקים חדשים, תחילה צרים וצדדיים ולאחר זמן רחבים ומרכזיים יותר ויותר, שסופם עושים עצמם חטיבה מוגדרת ומסויימת בעולמה של היצירה העברית המאוחרת"⁽⁷⁾. חידושה של תפילה זו לא רק בעצם מהותה, אלא גם בבחינוחיה הספרותיות, שהיא כתובה בלשון פרוזה צחה המתרחקת מלשון הפיוט ומתקרבת אל לשון המקרא והמשנה ומתעלמת כליל מן החרוז, דבר שלא העז לעשות כמותו שום פייסן עברי מימי ינאי במשך מאות שנים.

חידושו זה של ר' ניסן קיבל רס"ג, וכדרכו, בהיקף רב שאין דוגמה לו אצל שום מחבר עברי אחר⁽⁸⁾. למעשה, לא קיבל רס"ג מר' ניסן את ייעודה ותכנה המצומצמים של תפילתו, שהיא וידוי על כל המשמע מכך⁽⁹⁾, אלא כלל בה נושאים מנושאים שונים הכלולים בתפילות הקבע השונות. ר"ל, עצם כתיבת תפילה שאינה ליטורגית-ציבורית, אלא תפילת יחיד, בסגנון לשון מקראי ומשנאי, ולא פיוטים מסוג הקרובות והיוצרות ודומיהם, בזה ראשוניותו של ר' ניסן, ובזה הושפע ממנו רס"ג.

על מגמתו הברורה של רס"ג בציבור הבקשות והתפילות השונות שיימנו להלן כתפילות יחיד, נוכל ללמוד גם מדברי ההקדמה שבסידור לשתי בקשותיו המפורסמות:⁽¹⁰⁾

...אבל מי שהתפלל כבר י"ח ונכנס לצבור ומצא אותם שמתפללים אותה, אם הוא רוצה מתפלל עמם ואם אינו רוצה אינו צריך; ואם התפלל עמם צריך הוא להוסיף בה איזו בקשה. ומי שרוצה להוסיף תפילת רשות יתפלל תפלת י"ח כמה פעמים שהוא רוצה, מפני שאין תפלה חוץ ממנה. ואם הוא רוצה להוסיף בקשהיבקש, בלילה או ביום.

ומפני שראיתי את מיעוט הבינה וחששתי שהמתפלל, במקום להתקרב לרבו, יתרחק ממנו בדברי טעות חברתי בקשה בשתי נוסחאות, המכילה שבח והערצה לה' והכנעה מצד האדם ווידוי העוונות ובקשת הסליחה והצלחה בעניני העולם ונחמת עם ישראל וישועתו. ואחת מהן עשיתי חזקה ותקיפה יותר מחברתה, שתהיה הקלה לשבתות וחגים וימי שמחה והחזקה הקשה לימי הצום וכיוצא בהם.

נר, הבקשות הן תוספת מעבר למתחייב משלוש התפילות ביום, והרי הן בתפקיד מקביל לתפילות נ, בוודאי אינן באות במקום נוסחאות הקבע של תפילות החובה ולא חיבר אותן רס"ג, אלא כדי ע ממי שאינו תלמיד חכם דיו לומר דברים שיגרמו את ההיפך מן ההתקרבות לאל שאותה רוצים ג מן התפילה.

ואלו הן הבקשות:

אתה הוא ה' לבדך אחזמתנשא לכל לראש (סידור, עמ' מז-סג). מצויה בעשרות העתקות בכתבי יד

גניזה וממקורות אחרים ונדפסה פעמים רבות במחזורים ובספרי תפילה שונים מן המאה ה"ז

ך. (11) הבקשה מחולקת לשני חלקים עיקריים: הראשון מורכב מעשרה פרקים, שרובם פותחים באותו

לשון - "אתה הוא ה' האלהים אשר" וכו'. חלק זה כולו דברי שבח לאל, בעיקר על פי פעולתו של

בטבע, החל בבריאת השמים והארץ ועד יצירת האדם. בסופו של פרק זה באים דברי שבח לאל על פי

לעם ישראל, למן הבחירה באברם ויציאתו מאור כשדים עד יציאת מצרים והגסים שנעשו לישראל

ר. חלק זה מסתיים בשבעה עשר קטעים קצרים, שבכל אחד מהם חוזר הלשון הכפול - "ברוך אתה...

ך אתה". לאחר הקטע האחרון מופיע המוטיב המפורסם "ואלו פיננו מלא שירה כיס", שהוא מוטיב

מאד בתפילה העברית שמקורה בתלמוד. אך כל הלשונות והסופרלטיבים מחודשים הם על ידי רס"ג⁽¹²⁾.

השני מורכב משלושה פרקים שכל אחד מהם פותח בלשון - "יהי רצון מלפניך ה' אלהינו" וכו'.

הראשון הוא בקשת סליחה, השני - בקשה להצלחה בחיים, והשלישי בקשה לבנין המקדש והארץ

בוץ גלויות. כלומר, מתקיים העיקרון שנקבע כבר בתלמוד (ברכות דף לב, א): לעולם יסדר אדם

של הקב"ה ואחר כך יתפלל. אלא שבבקשה שלפנינו, כתשעה חלקים ממנה הם דברי שבח, וחלק אחד בלבד

דברי בקשת צרכים. דבר זה נובע מכך, שהיא חפלה שנועדה לשבתות ולחגים ולימי שמחה, שבהם אין מרבים, כידוע, בבקשת צרכים, אך ראוי להדגיש, שאף כי נועדה חפלה זו להיאמר על ידי היחיד, הרי לשונות הבקשה מנוסחות כולן בלשון רבים, כתפילות הקבע, ואין בה דבר מן היחס האישי-הפרטי שבין אדם לאלהיו. ⁽¹³⁾ זולאי מעלה את ההשערה, שהבקשה היתה מיועדת בגלגולה הראשון ליום כיפור, שכן חלקה הראשון מחולק לשש פסקות, המשובצות בתוך מסגרות שני הפסוקים בנחמיה ט, ו-ז: אתה הוא ד' לבדך וכו', פסוקים המשמשים מסגרת לסוג של רהיטים ליום כיפור ביצירותיהם של כמה וכמה פייטנים. לאחר מכן נמלך רס"ג לעשותה שווה לכל יום והרחיבה במקומות שונים מבלי להקפיד על הצורה הראשונה. ספק אם דבריו של זולאי עומדים במבחן, שכן רס"ג מציין במפורש שהבקשה מיועדת לימי שבת ומועד, ולא לכל יום, ייעוד שמסתבר דווקא מחלקה הראשון של הבקשה שלדברי זולאי היה מיועד מלכתחילה ליום הכיפורים. ועוד, שהחלק השני של הבקשה - "ההרחבה" לדברי זולאי, יש בו נושאים שהם מעניינם של ימים נוראים - בקשת מחילה וגאולת ישראל - לא פחות מאשר הם עניינם של ימי חול שבשנה.

בקשה זו ניתרגמה לערבית על ידי צמח בן יהושע, שזמנו ומקומו אינם ידועים לנו, וחרגומו נכלל בכ"י אוקספורד, המכיל את רוב הסידור, אף שבשני כתבי-יד אחרים, שהם קטעים מן הסידור השלם, לא נכלל התרגום הערבי. ⁽¹⁴⁾ אפשר שבקשה זו ניתרגמה על ידי רס"ג עצמו ולא הגיע חרגומו לידינו, כפי שכותב צמח בן יהושע: "ואת האחרת (דהיינו, הבקשה הנדונה בזה) לא העתיק - או העתיקה ולא הגיעה אלינו" (סידור, עמ' מו). ואמנם מצוי בקטעי הגניזה השמורים בספריית כי"ח בפריז כתב יד (B 60) שבו בקשת רס"ג עם תרגום פיסקה פיסקה לערבית ממחרגם אחר, ובסופו כתוב: "כמלת צלוח (=נשלמה תפילת) רב סעדיה הגאון זצ"ל אל (פיומי)" ⁽¹⁵⁾. ושריד אחר מצוי גם בקטע אחר מן הגניזה שבאוסף אדלר (סי' 1986, יא-יב). ⁽¹⁶⁾ ויש לבדוק אם אמנם ניתן לייחס תרגומם אלו לרס"ג, על פי הכללים לקביעת מקורות התרגום וייחוסו לרס"ג, כפי שניסחם יואל. ⁽¹⁷⁾

עדות חשובה ומעניינת ביחס לבקשה זו מצויה בידינו בדמות שאלה ששאלו בני חלב את הרמב"ם, וזו לשון השאלה בתרגומה: ^(17א)

מה יאמר אדוננו בדבר אמירת התפלה הקטנה שחבר רבינו סעדיה גאון ז"ל וכתב אותה לשבתות ולמועדים וימי שמחה, האם ראוי לצבור לאמרה בשבתות ובמועדים, שבהם השמיטו (הברכות האמצעיות ב) שמונה עשרה מפני כבודם, ואותן הרי כתבו ק"ג זקנים

ובהם כמה נביאים, ומכל שכן זאת, הואיל ורצו הפרנסים שיחפיל אותה הצבור בשבתות ובמועדים, והם אין זה מנהגם. יודיענו אדוננו נסריה רחמנא, מה פני ההתר בזה והמותר לאמרה והיש הבדל בזה בין הצבור והיחיד, והאם אומרים אותה מיושב, הואיל ואין בה תנאים לתפלה, או חייבים לעמוד בה, או גם כן הראוי שלא לאמרה כל עקר בשבתות ובמועדים בשל הבקשות והתחינות שבה? ואם מותר לאמרה, היאמר קדיש אחריה אם לאו?

יין להיווכח, כי הרמב"ם בחשובתו לשאלה זו אוסר לומר את הבקשה בשבת או במועד, הן ביחיד וביבור, משום שלדבריו, וכך משמע מלשון השאלה, היא כוללת דברי בקשה. ואמנם נמצאים י' החלק השני של הבקשה שני קטעים שבהם לשונות שאין אומרים אותם בימי שבת ומועד: "יהי י' מלפניך ה' אלהינו שתמחול לנו על כל עונותינו, ותכפר לנו על כל פשעינו... ותרפא את י' תינו ותצילנו מכף אויבינו, ולא ישמע צעקה ובכי בבתינו" וכו'.⁽¹⁷⁾ הרמב"ם אם כן דוחה את נודה המפורש של הבקשה, שנקבע על ידי רס"ג עצמו, לאמרה בימי מועד ושמחה. הרמב"ם אף שולל י' קדיש אחר הבקשה, ובכלל אחרי תפילות שאינן חובה ופיוטים.⁽¹⁷⁾

/ מצויה

ה' שפתי תפתח ופי יגיד תהלתך (סידור, עמ' סד-פא). אף זו בעשרות העתקות בכחבי יד ייזה וממקורות אחרים ונדפסה במחזורים ובסדרי תפילה שונים מן המאה ה"ז ואילך.⁽¹⁸⁾ הבקשה ולקת לשלושה חלקים עיקריים: הראשון עניינו דברי שבח לאל (סדור, עמ' סד-סו); השני הוא י' ובקשה סליחה (עמ' סו-עז), והוא עיקרה של הבקשה; השלישי הוא בקשה לאומית לקיבוץ גלויות וימוס חרבות הארץ ובניין המקדש וירושלים (עמ' עז-פא). המבנה הספרותי של בקשה זו מגובש פחות מזה של הבקשה הראשונה. ניתן להבחין, כיבחלק הראשון יש שמונה קטעים, געס כל אחד מהם פותח במלים: "אמת ה' אלהינו אתה" וכו', או "ואמנם" וכו', "ואמונה" וכו'. לק השני שהוא הוידוי שלושה פרקים. הפרק הראשון (עמ' סו-סח), מבוסס על רעיון שפלות האדם - כמה יתגאה או יעוז" (עמ' סו / 14-15), וכל קטע שבו פותח במלה "ואם" וסובב על עניין מסויים נאורה יכול היה האדם להתפאר בו (גבורה, חכמה, עושר וכו'), אך סוף כל סוף אחריתו מוות. י' השני הוא הוידוי עצמו וההכרה בחטא (עמ' סח-עא). בפרק זה לשונות ברורים הלקוחים מנוסח

הוידוי ונפילת אפים, כגון הפסוק (עזרא ט, ו): אלהי בושתי וגם נכלמתי להרים אלהי פני אליך (סדור, עמ' 12-13, והשווה שם, עמ' 16/שז), וכן: חטאתי לך ה', ועויתי ופשעתי ומרדתי, וסרתי ממצותיך וממשפטיך, וישר העויתי ולא שוה לי (סדור, עמ' 2-4, והשווה שם, עמ' 18-19). הפרק השלישי הוא בקשת הכפרה והסליחה בדרכים שונות (עמ' עא-עז), ואף בו רוב הקטעים פותחים במלה "ואם" וכל קטע סובב על אחת מדרכי בקשת הסליחה. גם בפרק זה השפעת הוידוי ונוסח נפילת אפים. לשונות ופסוקים משני קטעי תפילה אלו מסיימים אף את החלק השלישי של הבקשה (עמ' פא/15-20).

אין כל ספק, שהשפעת נוסח תפילות הוידוי ונפילת אפים וכן התחנונים המיוחדים בעיקר לעשרת ימי תשובה (סדור, עמ' שד ואילך) רבה על בקשה זו, שאמנם יועדה על ידי רס"ג לימי הצום וכיוצא בהם. בבקשה זו הלך רס"ג בעקבות רב ניסי אלנהרואני בוידויו, כפי שמחייב מטבע הדברים, אך הוסיף את החלק הראשון והחלק השלישי, שהם דברי שבח לאל ובקשה לגאולה לאומית, נושאים החסרים בוידויו של ר' נסי⁽¹⁹⁾. עוד ראוי לציין, שעקבות משנתו הפילוסופית-המוסרית של רס"ג ניכרים בבירור בבקשה זו, ובמידה מסויימת אף בבקשה הראשונה⁽²⁰⁾.

החלק העיקרי של הבקשה - הוידוי - כתוב בלשון יחיד, וכן הוא בוידויו של ר' ניסי; לא כן החלק הראשון והחלק השלישי, שהם מנוסחים בלשון רבים. במנהגים מסויימים, שבהם נתקבלה הבקשה לתפילת ציבור, שונו לשונות היחיד לרבים⁽²¹⁾.

בקשה זו ניתרגמה לערבית על ידי רס"ג עצמו, כפי שמעיד צמח בן יהושע⁽²²⁾. דבר זה יש בו עניין מיוחד, שכן אין בידינו עדות אחרת לכך, שרס"ג תירגם תפילות מעברית לערבית, או כתב במקור תפילות ופיוטים בערבית. אדרבא, נראים הדברים כסותרים את מגמתו הידועה במאבקו להשבת כבודה של העברית בקרב היהודים עצמם ובמשפחת הלשונות בכלל. אין לומר שהמצב העגום של ידיעת העברית בקרב היהודים בדורו של רס"ג, הוא שהביאו לתרגם את בקשתו לערבית, מעין מה שעשה בתרגום המקרא לערבית. שכן, מדוע לא תירגם את הסידור כולו לערבית? על כן נראה לומר, שרס"ג רצה לפרש בפני הקוראים את בקשתו את אותם הרעיונות הפילוסופיים-המוסריים הכלולים בה, וחשש שמא לא יתבארו מתוך לשונו העברית, שלא היתה מוכשרת באותם הדורות לרעיונות מעין אלו. ולמעשה זו היתה מגמתו אף בתרגום המקרא. הלא זה לשונו בסוף הקדמתו לתרגום זה: ואחרי ראותי כל זה כתבתי ספר זה תרגום פשט מקראות התורה בלבד. מדוייק על פי המושכל והמקובל. ובמקום שאפשר לי להוסיף בו

מלה או אות שבה יתגלה העניין והכוונה לאלה אשר מספיק להם הרמז במקום הדבור אעשה זאת.⁽²³⁾ ואכן, הלך רס"ג בתרגום בקשה זו באותה שיטה שבה הלך בתרגום המקרא, הן במה שנוגע לבחינות לשוניות (כגון חיבור עצמאי של עניינים) ובחינות פילוסופיות (הרחקת הגשמיות)⁽²⁴⁾.

שתי הבקשות של רס"ג זכו לתפוצה עצומה ולהערכה רבה בימי הביניים. כך משבח אותן ראב"ע לאחר שהוא מבקר קשות את פיוטי הקליר: "והגאון רב סעדיה נשמר מאלה הארבעה דברים בבקשותיו השתים שלא חבר מחבר כמוהם והם על לשון המקרא ודקדוק הלשון באין חידות ומשלים ולא דרש"⁽²⁵⁾. וצמח בן יהושע, בבואו לתרגם את הבקשה הראשונה של רס"ג, מתרץ זאת בכך, ש"סרחו הרבה תלמידים ללמוד את שתיהן בעל פה משום מה שיש בהן מתועלת העולם הזה והגמול הטוב בעולם הבא, ולכמה מהן אבדה הבנת ביסויים אחדים של השבח הזה העשוי לימי שמחה ולבם חפץ בכל זאת לדעתו" (סדור, עמ' מו).

ייחודן של בקשות רס"ג מבקשותיהם ומתפילותיהם של החכמים שקדמו לו, למן הבקשות של האמוראים שנזכרו בתלמוד ועד וידויו של רב נסי אלנהרואני, הוא בכך שבקשות רס"ג היו יצירות מונומנטליות מבחינת היקפן ומבנין האדריכלי, ולא תפילה קצרה שנועדה להשתלב בתפילת הקבע או להיאמר לאחריה. הדבר נלמד לא רק מן הבקשות עצמן, אלא אף מכך שרס"ג ייעד אותן למלא תפקיד של תפילות רשות ליחיד הרוצה להוסיף על שלוש התפילות שהוא חייב בהן מן הדין (בימי חול, ובמועדים ובשבתות – ארבע תפילות), אך אינו רוצה לומר תפילות ממש בנוסח תפילת י"ח^(25א). אך כוונתו של רס"ג לא נשמרה על ידי קהילות ישראל בימי הביניים, והיו מהן שנהגו לאומרן כתפילות ציבור של ממש – כפי שאפשר ללמוד מן השאלה שהפנו בני חלב אל הרמב"ם – בוודאי משום שחשו היטב בייחודן המונומנטלי של הבקשות. ואכן, מבחינה זו הרי הן יחידות במינן בספרות הליטורגית העברית לדורותיה.

חידוש אחר הוא, וזאת בעקבות הווידוי של רב ניסי, שבקשות רס"ג נועדו לכל מתפלל,

בעוד שבקשות האמוראים נועדו לעצמם בלבד.

בניגוד לנטיית בני הקהילות, התנגדו חכמי ימי הביניים לאמירתן של בקשות אלו בציבור – בשומרם על ייעודן המקורי של הבקשות – ולא רק כממלאות תפקיד של תפילות חובה, אלא אף כתוספות הנאמרות לפני התפילה בהשתתפות ציבור שלם.

כך הרמב"ם משיב בקרירות מסוימת ביחס לבקשות רס"ג, גם בחשובה לשאלה אחרת שנשלחה אליו: "אלה התוספות בקריאת מזמורים או תפלות, כגון תפלות ר' סעדיה ז"ל וזולתן, מדברי דרשנות ומוסר לפני תפלת החובה, כל זה יפה מאד ורצוי כדי לעורר הכוונה... אבל זה רצוי ליחיד או ליחידים שיכלו (לעשות) זאת בבתיהם, אבל בבתי הכנסיות הוא לדעתי טעות, משום שבתי הכנסיות (הם) לרבים" וכו' ⁽²⁶⁾. שואל הפונה אל הראב"ד מעורר שאלה ביחס לבקשות רס"ג: "והרי תפלת ר' סעדיה זצ"ל כל אותה הבקשה שיש בה כמה שבחות היאך אומרים אותה בני אדם", והלא אמרו חכמים כל המספר בשבחו של מקום יותר מדי נעקר מן העולם. הראב"ד משיב לו, שלא אמרו אלא בצבור, אבל ביחיד תחנונים הם ⁽²⁷⁾.

אולם, למרות כל ההסתייגויות מהפיכתן של הבקשות הללו לתפילות ציבור, הן נכנסו למחזורי רומניא, והבקשה השניה – שבחלקה הניכר נכנסה אף למחזורי איטליה, אשכנז ופולין – אף שונו בה. כאמור, לשונות היחיד ללשונות רבים. דווקא בקהילות המזרח וצפון אפריקה לא נתקבלו הבקשות במחזורי התפילה, ככל הנראה בהשפעת דבריהם המפורשים של הרמב"ם והראב"ד. פרופ' א"מ הברמן פירסם מכתבי יד מאוחרים יחסית – לא מתקופת הגניזה – שלוש בקשות שיש בהן ייחוס מפורש לרס"ג ⁽²⁸⁾. ואלו הן:

(א) אנא ה' אלהי עולם האל הגדל הגבר והנורא שמר הברית והחסד. נוסח הכתובת: בקשה לרבינו סעדיה גאון ז"ל.

(ב) מודה אני לפניך ה' שאני בכל יום תמיד משכים ומעריב. נוסח הכתובת: שבח לרבינו סעדיה בן רבי יוסף ז"ל.

(ג) במה אקדם ה' אכף לאלהי מרום. נוסח הכתובת (בתרגום מפרסית): זוהי צלוחת של פיומי אשר קוראים תפלת השחרית מותר לקרוא ביום שבת וחול גם כן. פתיחה צלוחת לרבינו ואדוננו סעדיה גאון בן יוסף נ"ע פיומי.

שתי הבקשות הראשונות נתפרסמו על פי כ"י פרמה 997, שנכתב ככל הנראה בקנדיה בראשית המאה ה"ו, ואלו ה"צלוחת" על פי כתב יד פרסי מאוחר מאוסף מוסאיוף (סי' קכו) הנמצא בבית הספרים הלאומי. נראה להניח שלוש הבקשות-התפילות הללו אינן לרס"ג וכי הייחוסים המוסעים בכתבי היד המאוחרים נבעו בוודאי בשל צד דמיון בין הבקשות הללו לבקשותיו של רס"ג. ואלו הנימוקים

לדחיית הייחוס בכתבי היד:

- א. בשתי הבקשות הראשונות אין דבר מן המבנה האדריכלי המגובש והברור המצוי ביצירות רס"ג, ובכללן בקשותיו השתיים, כפי שראינו לעיל, הן באשר לתוכן והן באשר לצורה.
- ב. שתי הבקשות כוללות לשונות רבים הלקוחים מלשונותיו של רס"ג בבקשותיו הנ"ל, ובייחוד הבקשה הפותחת "אנא ה' אלהי עולם" וכבר ציינן זאת הברמן, כך שיש לראות בה למעשה עיבוד מקוצר של הבקשה השניה. ומה שכתב הברמן⁽²⁹⁾ כי רס"ג נהג להשתמש בחלקי פיוט שלמים גם בפיוטים חדשים, ואין הבדל אם הדברים שהשתמש בהם הם שלו או של אחרים, קשה לקבלם.
- ג. בשתי הבקשות ניסוחים אישיים-פרטיים מכדי שנוכל לייחסם לרס"ג, שבקשותיו הנדפסות בסידור מצטיינות באופיין הכללי.
- ד. "הצלותא" היא תרכובת משונה של שני פיוטים בחתימת א"ב וארבעה קטעים בפרוזה, שבראשון מהם תוארי האל בסדר א"ב והשניים שלאחריהם פותחים באופן משונה: בא"י אמ"ה וכו'. בנוסח זה של ברכה מסתיימת גם הבקשה השניה שפירסם הברמן. גישתו המחמירה של רס"ג בענייני תפילה, בוודאי אינה סובלת קביעת ברכות שלא ממסורת חז"ל.^(29א) לשונם של הפיוטים רחוק מלשונו של רס"ג בפיוטיו הידועים לנו, מבחינת הסגנון ועצמת הביטוי והתוכן. ובכלל, רס"ג בבקשותיו רצה לחקות את התפילה בלשונה וברוחה והרחק מסימנים חיצוניים של חריזה ואקרוסטיכון (זה מצוי גם בסוף הבקשה השניה שפירסם הברמן), כפי שהם מצויים ב"צלותא"⁽³⁰⁾.
- נראה שייחוסן של הבקשות הללו נבע מתוך שהשפעתן של בקשות רס"ג עליהן גדולה. על כל פנים, יש ללמוד מכך שבקשות רס"ג היו ידועות במנהגים מסויימים עד לתקופה מאוחרת יחסית. עניין מיוחד בהערה שבכתובת של ה"צלותא", שמותר לאמרה בימי שבת וחול, בוודאי הד לדברי רס"ג ביחס לבקשותיו, שהראשונה לשבחות וחגים והשניה לימי צום.

2. תפילות

מלבד הבקשות הנ"ל, שנועדו להוות תוספת לתפילות העמידה של היחיד, ושאינן בהן מטבעות של ברכה, כתב רס"ג בלשון פרוזה, הנעדרת כמעט לגמרי סממני צורה חיצוניים, כגון חריזה ואקרוסטיכון, גם תפילות עמידה של ממש, הכוללות מטבעות ברכה. שתי תפילות כתב רס"ג, אחת בלשון רבים והשניה בלשון יחיד, ושתייהן לא נכללו בסידורו.

א. זוכר חסדי אבות ועונה לבנים בעת צרתם (א"פ, עמ' ריא-רלו). אף היא מצויה בכמה

הענקות בגניזה. חלקים ממנה על פי כתב יד אחד נדפסו לראשונה על ידי הלפר ועל פיו בסידור רס"ג, אך זולאי היה הראשון שעמד על מבנה, דן בה, ופירסם אותה בשלימותה על פי כתבי יד נוספים בעלומה של רס"ג על תפילה זו מתבארת מכוחן של עדויות מפורשות בהענקות שבגניזה ומכוחם של רעיונות הידועים לנו מחיבורי רס"ג האחרים.⁽¹⁾

מצירופן של ההענקות השונות מתקבלת תפילה שהיא מעין קדושתא, ר"ל, יש בה חסיבות תפילה כנגד שלוש הברכות הראשונות בלבד: מגן, מחיה וקדושה. ואכן, באחד מכתבי היד נקראת התפילה: "מגן ומחיה לראס אלמחיה אלפיומי ז"ל", ובכתב יד אחר מכונה החטיבה המכוונת כנגד הקדושה: "סילוק לרבינו סעדיה גאון ביר' יוסף זק"ל לוארא ויקאל פי כפור"⁽²⁾. חטיבת המגן כוללת קטע תפילה אחד בלבד, שעניינו הוא שלוש המידות שבהם מתרצה הקב"ה לישראל: חנינה, רחמים ופניה. לעומת כן בחטיבת המחיה שישה קטעים: הראשון והאחרון כמבוא וכחתימה, ואלו ארבעת האמצעים בנויים על הרעיון שהקב"ה מחיה את החיים בארבעה מיני חיים – תחיה על ידי רוח האוויר ותולדותיו, תחיה מתחלואי הגוף, תחיה מתחלואי הנפש, ותחיה המתים לעתיד לבוא. כל קטע מצויין בחזרה האנפורית בראשו: ולהחיותם (בתחלה, בשניה וכו'). בחטיבה השלישית, הארוכה מכולן, קטעים רבים, חלקם פיוטים של ממש שיש בהם מקצב וחריזה (אמנם של סיומות דקדוקיות), והיא משמשת אמנם בתפקיד של סילוק, שכן היא מסתיימת במלים: כ"כ וקרא זה אל זה ואמר קקק". וכמתחייב מסיבו של סילוק, עוסקת חטיבה זו בקילוס קדושתו של הקב"ה, בשמותיו, סגולותיהם ופעולותיהם ובכיתות המלאכים.

לשונה של התפילה מעולה מזו של שתי הבקשות שנידונו לעיל ושנכללו על ידי רס"ג בסידורו. הלשון מקראית טהורה בשתי החטיבות הראשונות ובחלקיה הראשונים של החטיבה השלישית (טורים א-ק) במהדורת זולאי, א"פ, ומושפעת מלשון חז"ל בחלקים האחרונים של החטיבה השלישית. אין בה דבר

גזריות הלשון האופייניות כל כך לרס"ג בפיוטיו. אך ייחודה של תפילה זו מבקשותיו ומתפילתו
זאחרת של רס"ג לא רק מצד לשונה, אלא אף מצד זה שניכרת ברוב חלקיה, ובייחוד אלו שבלשון המקרא,
זלוקה ברורה של הסכסס לטורים שיריים המתחייבים מן התוכן ומן המקצב. אף מוטיבים פרוזודיים
זאחרים, כגון חריזות דקדוקיות, תקבולות וחזרות אנפוריות, מרחיקות את התפילה מסוג הפרוזה
זמקורות אותה לסוג הפיוט.
אף בתפילה זו, ובייחוד בחטיבתה השלישית, חלו ידים ושינו והוסיפו על הנוסח המקורי.
ויש שנוספו אף פיוטים שלמים הידועים לנו ממקורות קדומים לרס"ג.

באשר לייעודה של התפילה אין לנו אלא עדות הנובעת לסילוק, דהיינו החטיבה השלישית,
זרס"ג חיברו לפרשת וארא (עיין להלן, עמ' 26) ונוהגים לאמרו ביום כיפור, שלא בדומה לבקשות
זלתפילת "כרוך שמך", שבה ידובר להלן, אין להניח שתפילה זו נועדה ליחיד, מכמה טעמים: האחד,
כשום נוסח שבכתבי היד לא מצינו שנאמרו בה דברים בלשון יחיד; השני, הזיקה המרובה של
התפילה לקדושה, ששלושה חלקים מארבעה שבה מוקדשים לה, וזו תפילת ציבור מובהקת; השלישי,
קרבתה של התפילה לסוג הפיוט שאין לו מקום אלא בתפילת ציבור⁽³⁾; הרביעי, חגיגותה המרובה
של התפילה התואמת תפילת ציבור ולא תפילת יחיד.

והנה המועד המתאים ביותר לאמירת תפילת ציבור מעין זו הוא תענית ציבור⁽⁴⁾, שכן קשה
להעלות על הדעת שרס"ג יחבר תפילה בפרוזה שתיאמר במקום תפילת הקבע בשבתות, בשלוש רגלים
או בימים נוראים, ואף לא בראשי חודשים⁽⁵⁾. מצד אחר ברור, שהתפילה נועדה
לאיזה שהוא יום מצויין ולא ליום חול רגיל. הדבר עולה יפה עם חוכנה של חטיבת המגן:
זוכר חסדי אבות, ועונה לבנים בעת צרתם... ולמען זכות אבותיהם... על כן נבקשה מלפניך ה'

זלהינו שלש המדות האלה: לחננו, ולרחמנו, ולפנות אלינו, אנא ה' חננו" וכו'.
במסורת הפייטנית ידועה קרובת י"ח לעצירת גשמים מפרי עטו של ר' אלעזר הקלירי⁽⁶⁾, ויש
להניח שלא הוא הראשון שכתב פיוטים מיוחדים למאורע זה, שכן ידועים פיוטים קדומים מאד,
מתקופת הפיוט הקדום, שנאמרו בעצירות גשמים⁽⁷⁾. מסורת זו נמשכה מאות שנים מרובות, אף
מחוץ לארץ ישראל, בעיקר בספרד.⁽⁸⁾

בתוך כך מגיעים אנו לעניינם של שישה פיוטי עננו שפירסמם זולאי⁽⁹⁾. הוא שיער בפיוטים
אלו, שהם לרס"ג ומהווים חלק מן התפילה שאנו עוסקים בה. ושניים הם טעמיו: ראשית, הפיוטים

מצויים בשני דפים (28-29) שבכתב-יד אוקספורד 2707/7, הוא כתב היד שבו (דפים 30-31) מצוי הנוסח המהימן ביותר של תפילת "זוכר חסדי אבות". על פי השערת זולאי, מקומם של הדפים 28-29 לאחר הדפים 30-31; שנית, "אף קצת מן הרעיונות והמליצות (שבפיוטי עננו) חוזרים בשאר תפילות רס"ג". ואמנם ידוע המנהג הקדום, הנזכר כבר במשנה תענית ב, ב-ד, להוסיף שש ברכות על שמונה עשרה הברכות שבתפילת העמידה בתענית ציבור, ומתקופת הגאונים ידועים לנו פיוטים מיוחדים לברכות הנוספות⁽¹⁰⁾. את הברכות הנוספות (או הברכות המפוייטות) אמר שליח הציבור שירד לפני התיבה שהוצאה מבית הכנסת לרחבה של עיר, לאחר שסיימו הציבור את תפילתם בנוסח הרגיל. כללו של דבר, נראים אמנם הדברים שפיוטי "עננו" שפירסם זולאי, שהם בוודאי לתענית ציבור, הם חלק מתפילת עמידה גדולה שחיבר רס"ג ליום זה, היא התפילה "זוכר חסדי אבות".

בכתב היד שממנו פירסם זולאי יש רק חמשת פיוטי "עננו" הראשונים, ותחילתו של הפיוט הששי, מספרם המקובל של הפיוטים הללו הוא שבעה, כנגד שבע הברכות המקבילות בעמידה של תענית ציבור, ברכת גואל ישראל, ושש הברכות המיוחדות שנוספו לאחריה, לפני ברכת רפאנו. על פי המובא במשנה (תענית ב) ובמקורות מחקופת הגאונים⁽¹¹⁾ אומרים בברכת גואל ישראל "מי שענה את אברהם בהר המוריה", ובברכות הנוספות "מי שענה את אבותינו"⁽¹²⁾ על ים סוף, יהושע בגלגל, שמואל במצפה, אליהו בהר הכרמל, יונה ממעי הדגה, דוד ושלמה בנו בירושלים. ואמנם הפיוטים שלפנינו שומרים על איזכורים אלה בסדר זה, כלומר, הפיוט הראשון מכוון כנגד ברכת גואל ישראל וחמשת האחרים כנגד חמש הברכות הנוספות הראשונות. הפיוט האחרון, שהוא כנגד הברכה החמישית הנוספת יש ממנו רק שני סורים ומחצה, ואלו כנגד הברכה הששית הנוספת חסר הפיוט לגמרי.

פיוטי "עננו" כתובים בלשון פרוזה, ללא חרוז ומקצב ואקרוסטיכון. הלשון על הרוב מקראית פשוטה, חפשית מכל מליצה מסובכת. לעתים רחוקות נמצא בפיוטים אלו השפעה לשון חז"ל. מבחינה זו יש קירבה בין הפיוטים הללו לתפילת "זוכר חסדי אבות".

זולאי משער, שתפילה זו "הקיפה מעיקרא את כל ברכות שמונה עשרה והגיעה להיקף עצום". אמנם הדבר אפשרי, אך אין בידינו ראיות או דמות ראיות לכך. ר"ל, לא ימנע שרס"ג תיקן תיקון פיוטי לשלוש הברכות הראשונות לתפילה זו של תענית ציבור שנערכה בעסק גדול ברחבה של עיר, תיקון הדומה למבנים המונומנטליים של הקדושתאות ליום הכיפורים, ואלו את הברכות

האחרות השאיר כמות שהן, לבד מברכת גואל ישראל, שעל פי המשנה כבר בה מאריכים, דהיינו מוסיפים דברים שאינם בנוסח הרגיל של תפילת י"ח, וכן תיקן פיוטים כנגד שש הברכות הנוספות, מעניין לציין, שהפיוט כנגד ברכת גואל ישראל ארוך בהרבה מן הפיוטים כנגד שש הברכות הנוספות, בוודאי על פי דברי הברייתא בתענית טז, ב: תניא, אומר לפניו עשרים וארבע ברכות שמונה עשרה שבכל יום ומוסיף עליהן עוד שש, ואותן שש היכן אומרן? בין גואל לרופא חולי ומאריך בגאולה וכו'.

נראה שלצורך תפילה זו - בין היתר - שנועדה לתענית ציבור, כלל רס"ג בסידורו (עמ' שלח-שמג) את שבע הסליחות הפשוטות שנועדו להיאמר בברכה הששית של תפילת העמידה, היא ברכת סלח לנו, סליחות שאינן פרי חיבורו (ראה להלן, עמ' 131). ואולי אף אותם י"ב וידויים שחיבר רס"ג (להלן, עמ' 144) נועדו לשמש גם תפילה זו.

עוד עלינו לעסוק בכתובת שכבר עסקנו בה לעיל בעניין אחר, היא הכתובת שבראש החטיבה שלישית מתפילתנו; "סילוק לרבינו סעדיהו גאון בי"ר / יוסף זק"ל

וארא ויקאל פי כפור" וכו'. זולאי מפרש, ⁽¹⁴⁾ שהסילוק נחבר על ידי רס"ג לפרשת וארא ואומרים ותו ביום כיפור. כך אמנם פשוטם של דברים, ואישוש להם נותן זולאי מכך שפייטנים, כגון פייטן הקדום ר' שמעון הכהן בירבי מגס "מספל בשם המפורש בקרובתו לפר' וארא", בעטיו של הפסוק "ושמי ד' לא נודעתי להם" שבתחילת הפרשה, וכן רס"ג בסילוק דגן דן בעשרת שמותיו של הקב"ה ובשם המפורש. ועניינו של יום כיפור בכך, שבו היה הכהן הגדול הוגה את השם המפורש עשר פעמים, והוא ש"גרס לה לתפילתנו שתהא נאמרת ביום כיפור". עדות נוספת לתפוצתו של הסילוק ולמנהג לאומרו ביום הכיפורים יש אולי למצוא במה שהבאנו לעיל (הערה 2) מתוך רשימת ספרים מן המאה הי"א. ברשימה נזכר תפס"ך (=תרגום) של הסילוק, וודאי שתרגום אינו נעשה אלא לחיבור ששימשו רב.

אין בכוונתנו לחלוק על הדרך שבה מפרש זולאי את הכתובת, אך ברי הוא שקשה לקבל את המשתמע ממנה; ואף זולאי, כך מסתבר, חוכך היה בדעתו. ⁽¹⁵⁾ המנהג לומר את הסילוק ביום כיפור אין בו צד שייכות לענייננו, שכן גם על פי הכתובת אינו מעיקר כוונתו של רס"ג. ובאשר לסילוק, שרס"ג חיברו לפרשת וארא דווקא, הרי שהדבר מעורר בעיה קשה, שכן מן הסילוק - שהוא חסיבה אחת בתפילה שלימה - יש להקיש על התפילה כולה שהיא נחבירה לפרשת וארא. ודבר זה אין בו כל טעם והגיון, שכן מה צורך ראה רס"ג לחבר תפילה מיוחדת לפרשת וארא ולשנות את נוסח הקבע,

וזאת לא על דרך הפייטנים, אלא בנוסח של פרוזה מרוממת! ברור אם כן, שאין לקבל בעניין זה עדותו של המעתיק. אבל דומה שיכולים אנו אף לברר מקור טעותו של המעתיק, ובכך כמובן לחזק את הנחתנו שאכן טעה. לפני המעתיק, המאוחר יחסית, עמד רק הסילוק, שבמנהג מקומו היו אומרים אותו ביום כיפור, אלא שהוא מצא בסילוק את הקטע "על הארץ והיא רועדת" (א"פ, עמ' רכ) שדמיונו רב לסילוק של ר' שמעון בירבי מגס מקרובה שלו לפרשת וארא (שם), ועל כן הסיק שגס רס"ג כתב את סילוקו לפרשה זו. אך ההבדל בין שני הפייטנים הוא, שאצל רס"ג הקטע הנ"ל הוא רק חלק קטן מן הסילוק כולו. וחשוב לחזור ולציין, שהמעתיק ידע היטב שהסילוק נאמר ביום כיפור ולא בשבת וארא. ויש אם כן לראות בשיוכו לפרשת וארא ספקולציה פרשנית של המעתיק.

ושמא אמנם נועד הסילוק ליום כיפור ותהא התפילה מיועדת ליום זה? כך למשל מציע זולאי "שרס"ג עצמו הוציא מהדורות שונות (של התפילה), מהן לתענית ציבור – והללו כללו את שרידי העניות שבתפילה ב (עננו כשענית לאברהם וכו') והקיפו את כל ברכות י"ח – ומהן ליום כיפור, שלא כללו אלא ג ראשונות מתוך הרחבת הדיבור בברכה ג'. "אך אין נראים הדברים באשר למהדורות השונות ובאשר ליום כיפור. באשר ליום כיפור, מן הנמנע הוא להניח שרס"ג יבוא לחדש נוסח בפרוזה במקום נוסח הקבע ובמבנה מחודש שאינו יכול לסמוך אפילו על דרכם של פייטנים קדמונים, ומכאן שאין גם לדבר על מהדורות שונות, בייחוד שאין לכך כל רמז וסמך בכתבי-היד.

נותרה אם כן בידינו האפשרות היחידה, שזולאי כבר העלה אותה, שהתפילה "זוכר חסדי אבות" נועדה לתענית ציבור. תפילה זו כללה את שלוש החטיבות כנגד שלוש הברכות הראשונות – מגן, מחיה והסילוק, ואולי גם שבע הסליחות הפשוטות שנכללו בסידור והווידוי הגדול בן י"ב הפיוטים – וכולם נאמרו בברכת סלח לנו, וכן שבעת פיוטי ה"עננו" שנאמרו בין ברכת "גואל ישראל" לבין ברכת "רפאנו". לעומת כן, אין בידינו רמזים לכך, שרס"ג חיבר פיוטים או נוסחי תפילה מיוחדים כנגד הברכות האחרות שבתפילת תענית ציבור.

לעיל (הערה 4) צוינו המקורות השונים מתקופת הגאונים ומימי הביניים, שעל פיהם ברור, כי אכן נהגו בני ארץ ישראל להתפלל ביום תענית ציבור תפילת מוסף ברחבה של עיר לאחר קריאת התורה המיוחדת ליום זה. דומה שרס"ג התיר לעצמו לחבר נוסח תפילה בפרוזה משלו כנגד שלוש הראשונות בתפילה זו ואף לכלול בהן בקשות מתוך שלא היתה קביעות בתפילה, אלא היא נאמרה במועדים שאינם קבועים, לפי הצורך, בשבע תעניות אחרונות שלגשמים או על כל צרה שלא תבוא על הציבור. כלומר, יש לראות בה מעין תפילת רשות שלציבור.

תענית ציבור זו חמורה היתה: אכילה ושתייה נאסרו בה משחשיכה וכן נאסרה נעילת הסנדל.

בני בבל לא נהגו בה. וכן נאמר בתענית דף יא, ב: אמר רבי ירמיה בר אבא, אין תענית ציבור בבבל אלא תשעה באב בלבד. והמאירי על אתרין מביא כמה וכמה טעמים לכך. אלא שיש בידינו מקורות מתקופת הגאונים, ובחלקם בוודאי בבליים (הערה 4), שעל פיהם נראה בבירור שבאותה תקופה היה לבני בבל סדר ליסורגי מיוחד לתענית ציבור, אלא שמן המקורות הללו עולה, שהתפילה ברחבה של עיר לא היתה תפילת מוסף מיוחדת, אלא היתה זו תפילת שחרית (כך אצל רב שר שלום גאון), או אפילו התפילה כולה מברכות השחר נאמרה ברחבה שלעיר (כך למשל במה שמביאים הסור ואבודרהם בשם הגאונים). ובכלל, כבר אמוראי בבל הניחו בבירור, שאין תפילת מוסף בתענית ציבור, הלא זו שאלתם במסכת תענית דף כו, ב: תענית ומעמדות מי איכא מוסף?⁽¹⁶⁾

האם מכל האמור לעיל ניתן ללמוד שרס"ג כתב את התפילה לתענית ציבור קודם בואו לבבל ועל פי מנהג בני ארץ ישראל? ועוד, האם יש לצרף לכך את העובדה שהתפילה לחלקיה השונים, לבד מן הסליחות, לא נכללו בסידורו שנערך בהיותו כבר בבבל⁽¹⁷⁾, משום שבני בבל לא נהגו לומר תפילה מיוחדת לתענית ציבור?⁽¹⁸⁾ דברים ברורים בעניין זה אינם ניתנים להיאמר, עד שלא ייבדק מכלול יחסו של רס"ג לפיוס ולנוסח הקבע, דבר החורג ממסגרת מחקרנו זה.

ב. ברוך שמך ה' צבאות אלהי ישראל (א"פ, עמ' רמב-רסח). מצויה בכמה העתקות בגניזה. לא זוהתה ולא נתגלתה בשלימותה אלא על ידי זולאי. אף הוא הביא כמה וכמה ראיות לבעלות רס"ג עליה, ובייחוד לשון הכתובת בקטע גניזה השמור בפרנקפורט (מס' 18): "שמנה עשרה מן קול [אל] גאון פיומי". התפילה מורכבת מתשעה עשר קטעים המקבילים לתשע עשרה ברכות שבעמידה של חול. כל קטע פותח במלים "ברוך שמך ה' צבאות אלהי ישראל שאתה אל" ומסיים במטבע הברכה המחאים. עניינו של כל קטע הוא עניינה של הברכה המקבילה. כל קטע בנוי במבנה קבוע, ומורכב מארבעה יסודות, כפי שכבר צייננו זולאי בפירוט (א"פ, עמ' רמג-רמד), והרי בכך סימן נוסף לבעלותו של רס"ג. תפילה זו לא רק שאין בה סממני צורה חיצוניים, מלבד החזרות האנפוריות והמבנה הצורני המגובש, אלא אף לשונה רחוקה מכל שמך של מליציות, אף יותר משתי הבקשות של רס"ג. חיזוק נוסף לקיום ייחוסה של התפילה לרס"ג נובע מן התואר "חכם" שניתן לקב"ה בברכה הרביעית. שכן רס"ג הוא שחידש בספרו האמונות והדעות את תארי האל: חי, יכול, חכם.⁽¹⁹⁾

יש לומר, שייחוסה של התפילה לרס"ג מעורר כמה וכמה תמיהות חמורות, בעיקר מצד ההלכה, אותה הלכה מחמירה שרס"ג נהג לפיה בענייני תפילה. ראשית, עצם ניסוחה של התפילה בלשון יחיד מובהקת נוגד את הגישה הדומיננטית שבתפילה היהודית, כי כל תפילה הנאמרת בציבור, ואפילו תפילת העמידה הנאמרת בלחש וכדומה לה הנוסח הנאמר בנפילת אפים נאמרים בלשון רבים. שנית, התפילה כוללת בקשות גם בשלוש הברכות הראשונות, בניגוד להלכה⁽²¹⁾. שלישית, יש בברכות השונות עירוב של עניינים, ר"ל דברים שמצד עניינם היו צריכים להיות למשל בברכת השנים, כלולים בברכת מודים; וכגון זה עוד הרבה. רביעית, בברכת השנים מצוי לשון בקשה זה: ותקרב ישועה לעמך ישראל. והרי רס"ג אסר בפירוש דבר מעין זה "מפני שמעבירים את התפלה מענין הפרנסה לענין הגאולה" (סדור, עמ' כב). חמישית, לשון התפילה היא למעשה תערובת וגיבוב של תפילות ממנהגים שונים וממועדים שונים - ימים נוראים, עשרת ימי תשובה ותענית ציבור. קשה לקבל את הקביעה שתערובת מעין זו מתחת ידו של רס"ג יצאה.

זולאי דוחה את האפשרות שהסתירות ההלכתיות ניתנות להיפתר בכך שרס"ג חזר בו מדעותיו המקילות בענייני תפילה ונעשה מחמיר כשערך את סידורו. סתירות אלו נוסה הוא יותר להסביר בכך, שבתפילות יחיד, כגון התפילה שלפנינו, לא היתה הקפדה על קיומם של אותם כלליים קפדניים ומחמירים. עוד מוסיף זולאי ואומר, כי התפילה היתה נפוצה למדי בימי הביניים והיא עברה

גלגולים רבים, דבר שיש בו כדי להסביר חלק מן השיבושים, ובעיקר ערבובי הלשון, שנעשו על ידי המתפללים והמעתיקים ולא היו במקור. כנגד כל אלה משער פליישר, שהתפילה הנדונה (22) קדומה הרבה לרס"ג ואפשר שנשתמרו בה שיירים של טופסי ברכה קדומים.

ייעודה של התפילה לא נתברר בפירוש מגופה ולא מכתובות שבראשה. אך דומה שסימנים שונים מובילים לקראת הקביעה שזו תפילת יחיד ביום תענית. בוודאי אינה תפילת ציבור, שהרי היא מנוסחת בלשון יחיד, אין בה רמזים לקדושה ולברכת כהנים ואינה כוללת את הקטעים המיוחדים לתפילת הציבור ביום התענית. (23) ועוד, לשונה פשוטה ביותר ואין בה כל נטייה לפייטנות, דבר המעגן אותה בבירור בתחום היחיד. הזיקה ליום תענית מסתברת מתוכן הברכות, ובייחוד מאותן לשונות הלקוחות מתפילות ראש השנה ויום כיפור ותענית ציבור שעליהן בא זולאי : דווקא לתמוה ומהן להקשות. אדרבא, הרי כבר המשנה קובעת בפירוש (תענית ב, ג) כי בתפילת הציבור המיוחדת לתענית ציבור אומרים זכרונות ושופרות. ועוד, ועל כך כבר עמד אלבוגן (24), בכל קטע בתפילה כדרך הליטורגיה לתעניות, נזכר אחד מגבורי ימי קדם, ומחבר התפילה מבקש, שכשם שהלה נענה בעת צרה ייענה גם המתפלל. אף משפט אחד הכלול בברכה האחרונה מקשר את התפילה ליום תענית: "ואל יעכב חטא ועון את תפילתי", שהוא לשון מעבר מן הסליחות בברכת שלח לנו לחתימה "בא"י חנון ומרבה לסלוח" (25).

נראה אם כן שרס"ג חיבר תפילת רשות מיוחדת ליחיד שקיבל עליו תענית (26), נוסף לתפילות החובה. ומאחר שזו תפילת יחיד שאינה חובה התיר לעצמו שלא להקפיד על כל אותן כללים שהחמיר בהם. ובכלל כך הזכרת הישועה בברכת השנים, בקשת צריכים בשלוש ראשונות והכללת לשון המעבר לברכת שלח בברכת השלום דווקא, בסיומה של התפילה. עם זאת יש לומר, שרס"ג הקפיד שבקשות השייכות לכלל ישראל ינוסחו בלשון רבים או בשם עם ישראל. כך למשל בקשות הגאולה והישועה: ברכת הגאולה ובברכת השנים והנוסח "וחרצה תפילתינו חלף קרבנותינו" בברכת העבודה.

אך לתפילתו זו של רס"ג קרה בדיוק אותו דבר שרצה למונעו על ידי חיבור תפילת רשות, כשראה את "מיעוט הבינה" וחשש שהמתפלל "במקום להתקרב לרבו יתרחק ממנו בדברי טעות". התפילה

שהיתה נפוצה הרבה, משמשו בה הרכה ידיים ושיבשו את הנוסח והוסיפו עליו והתרחקו ממקוריותו, כפי שמעידים הנוסחים המסורבלים שבכתבי היד השונים, עד כי אי אפשר להציל את הנוסח המקורי. אך החמור מכל הוא, שתפילת רשות של יחיד הפכה לתפילת רבים, כפי שיש ללמוד מן הנוסח באחד מכתבי היד שבו לשון יחיד שונתה ללשון רבים⁽²⁷⁾, ומכך שבכתב יד אחד אף יש רמז ל"מודים דרבנן" בין ברכת העבודה לברכת ההודאה⁽²⁸⁾. כלומר, שליח הציבור אמר את התפילה ביום תענית ציבור.

היילמן⁽²⁹⁾ הדן בתפילה זו מציע פתרון אחר לקושיות המתעוררות מייחוסה של התפילה לרס"ג. אף הוא קובע שזו תפילת יחיד מובהקת, אך לדעתו חתימות הברכות בתפילה בשם ומלכות אינן מידיו של רס"ג, אלא פרי טעותם של מעתיקים, על פי שיטתו קובע היינמן, שבמקום שיש קרבה בין תפילת היחיד לבין תפילת הרבים ויש חשש שתפילת היחיד תשפיע על תפילת הרבים, דחה רס"ג אפשרות השימוש במטבעות של ברכה שלא נזכרו בתלמוד. אך אנו נוכל לומר, כי בתפילה דנן לא יצר רס"ג מטבעות חדשות של ברכות, אלא השתמש במבנה של תפילת י"ח ובחתימות הברכה שבה, אלא שהכניס בגופי הברכות תכנים אחרים, מעין התכנים שבתפילה המקורית.⁽³⁰⁾

3. התוכחה - אם לפי בחרך

התוכחה ידועה כסוג פיוט מן הקדומים ביותר, ובוודאי קדמה לתקופה הקלאסית של הפיוט⁽¹⁾. למעשה התוכחה היא סוג משנה של הסליחה, והיא משולבת בדרך כלל בקדושתאות יום הכיפורים. והנה נמצאה בין פיוטי רס"ג יצירה פייטנית בעלת היקף, שעל פי תוכנה הכללי יש להגדירה כתוכחה. ר"ל, היא דנה באפסות האדם ביחס לאלהיו ומעוררת אותו לתשובה ולפרישות. זאת, אף שהשם "תוכחה" לא יוחד ליצירה זו בכתבי היד ולא בא לא מיד מידה הראשון - חיים בראדי (ראה להלן). אך נראה, שרס"ג לא ייחד תוכחה זו לתפילת הרבים, דהיינו במסגרת הקומפוזיציונית של הקדושתא, אלא ייעדה להיאמר על ידי יחידים, בדומה לבקשותיו. הדבר עולה הן מן המבנה הצורני של היצירה, החורג מן המקובל בתוכחה כסוג פייטני מקובל, והן מכך שהמחבר משלב בה רמזים אוטוביוגרפיים (ראה להלן).

התוכחה של רס"ג - "אם לפי בחרך צורנו", דומה שהיא התוכחה הארוכה והמרשימה ביותר מבין אלו שהגיעו לידינו. היא לא נכללה על ידי רס"ג בסידור, והוא אף אינו רומז אליה או לשכמותה בסידורו. היא נותרה בכתבי יד רבים מן הגניזה, באחד בלבד בשלימות - אוקספורד 2710/3, דפים 31-34. בראש ההעתקה בכתב יד זה מצויה הכתובת: "מרת'ה לרבינו טעדיה ז"ל", המלה הערבית "מרת'ה" פירושה - קינה, שיר קינה או שיר הספד. במשמעות זו אנו פוגשים מונח זה הרבה בשירה העברית בספרד, בהשפעת השירה הערבית, כסוג של שיר⁽²⁾, אך ברור שהגדרת יצירה זו של רס"ג בשם מרת'ה בטעות יסודה, וככל הנראה היא מעשהו של מעתיק מאוחר, שהושפע מן הסור שבראש החלק התשעה עשר (אות ק) שבתוכחה: "קינה היא וקוננוה בני האדם על נפשותם"⁽³⁾. הגדרת סוגו של הפיוט כתוכחה אינה מסתמכת על כתובת באחד מכתבי-היד. לבד מן הכתובת המגדירה אותו כמרת'ה, כפי שראינו זה עתה, מכנה אותה ר' יצחק הספרדי שכתב לה תפסיר (ראה להלן) בשם "תפילה" ובערבית "צללה". בכך יש עדות לשימוש של הפיוט כתפילה עצמאית שלא

במסגרת ליטורגית. אף על פי כן, תוכנו של הפיוט מעיד עליו כאלף עדים על סוגו, וכך כמה עניינים תבניתיים שיידונו להלן. זאת ועוד, בכמה מכתבי-היד נעזקה לאחר כל שני חלקים בפיוט המלה "הנשמה" או ראשי התיבות ה"ל (=הנשמה לך), המרמזות לסור "הנשמה לך והגוף פעלך חוסה על עמלך" (4). סור זה מופיע דרך כלל בתוכחות שבקדושתאות ליום כיפור (5), והוא קשור למציאותו השכיחה למדי של הוויכוח בין הגוף לבין הנשמה לפני כסא הכבוד בתוכחות אלו. (א5)

התוכחה נתגלתה לראשונה, נחקרה והוצאה לאור על ידי בראדי (6), ועל פיו נכנסה לקובץ פיוטי רס"ג שסופחו לסידור (עמ' תג-טט) ולבסוף נתפרסמה על ידי זולאי במהדורה מדעית הכוללת מקורות וחילופי נוסחאות על פי 34 כתבי יד שונים (7). ריבויים של כתבי היד מלמד על כך שהיא היתה פופולרית מאד בימי הביניים. עדות נוספת לכך הט התרגום הערבי והפירוש שחיבר לה ר' יצחק הספרדי (8), בדומה למה שמצינו בבקשות רס"ג. נראה שהוא איש ההלכה והפייטן ר' יצחק בן שמואל הידוע ממקורות אחרים. (9) בהקדמתו לפירושו (כ"י אוכספורד 2847/1) הוא כותב: "סאלני בעץ" מן יחטלב אלפצ'ילה וירגב פי אכתסאבהא לדאחאהא מן אפשר לה אלצלאה אלמנסובה אלי רבנו סעדיה גאון אלפיומי זצ"ל" (=ביקש ממני משהו המבקש את המדה הטובה והחפץ בהשגחת לעצמה, שאתרגם (אפרש) לו את התפילה המיוחסת לרס"ג) (10).

תוכחת רס"ג בנויה 22 פרקים, פרק לכל אות מאותיות הא"ב. בכל פרק ארבעה טורים מרובעי-צלעיות ללא כל חריזה. אות הסימן חוזרת פעם אחת בכל חרוזה, בראש הסור הראשון. מלבד האקרוסטיכון של א"ב מרובע, אין למעשה כל אמצעי או קישוט תבניתי אחר המקשר בין חרוזות היצירה כולה, דבר שאינו אופייני כלל וכלל לרס"ג.

כאמור, המבנה המקובל של התוכחות הקדומות היה מבנה של טורים משולשים, והוא שגרר את כניסתן אל תוך קדושתאות יום הכיפורים, ואלו מבנה הטורים בתוכחתו של רס"ג הוא מרובע, כסגנונו של יוסי בן יוסי ב"תקיעותיו" ובסדר העבודה שלו. אלא שבניגוד לטורים המרובעים של יוסי בן יוסי מספר ההטעמות אינו ארבע בכל צלעית (11), אלא שלוש. זאת בוודאי כדי לאפשר לו "מרחב נשימה פואטי" גדול יותר להביע את רעיונותיו.

רס"ג אם כן העז בתוכחתו לנהוג בדרך שלא העזו בו קודמיו מן התקופה הקלאסית, ועל צד האמת, גם הפייטנים שקמו אחריו; דהיינו: לשחרר את התוכחה מעולה של החריזה, ובכלל מכל אמצעי חבנית אחר, לבד מן האקרוסטיכון, שאין בו כדי להכביד כמעט כלל, שכן הוא בא פעם אחת לשני טורים. ואף המקצב שועבד לצורך חפשיות הביטוי - מקצב בן שש הטעמות. באופן זה הצליח רס"ג להעמיד יצירה מפוארת, וכלשונו של פרופ' פליישר: "היא מן ההישגים עזי הרושם של היצירה הפייטנית לדורותיה" (12).

אמרנו לעיל, כי רס"ג^{לא} הזכיר בסידורו את תוכחתו ולא את שכמותה בתפילת יום הכיפורים. אך בספרו "אמונות ודעות" (13) הוא כותב בלשון זו (בתרגום): "ואיני חושש על רבים מאומתינו שיפרו גדרי התשובה... כי בטוחני שבזמן הצום והתפלה שהם יעזבו ויתחרטו ויבקשו כפרה, אלא שנראה לי שהם חושבים לחזור. לכן אמרתי, ומה היא העצה לעקור מחשבת החזרה מן הלבבות, ואני אומר, פרטום דברי הפרישות בעולם, ויזכור האדם ימי עניו עמלו ויגיעו וחולשתו ומותו והתפרקות חלקיו והתולעת והרמה והחשבון והענוי ומה שנספח לכל סוג מאלו, עד שיהא פרוש בעולם... ולפיכך מצאנו שחכמים הנהיגו לומר ביום הכפורים כיצא בחבורים אלו, אתה מבין שרעפי לב, אל אם תבוא בתוכחות, אדון כל פועל" (14). וכל הדומה להם".

והנה מדברים אלו עולות כמה מסקנות. ראשית, הרקע ההגותי לתוכחת רס"ג מצוי בדבריו

במאמר החמישי מספרו אמונות ודעות. שנית, וזה לענייננו פה, רס"ג חיבר את תוכחתו כדי לאמרה ביום הכיפורים. עניין זה עולה כמובן גם מן התוכחה עצמה, ובעיקר מן החלק השני שבה, אך קודם שנבוא לדון בכך בפירוט, נעמיד בזה את חלוקתה של התוכחה לשניים:

החלק הראשון, חריזות א-צ, הוא תיאור מפורט של האדם באשר הוא אדם הנשלט על ידי

כוחות התאוה והכעס שבו ואין הוא יכול להשתחרר מהם, אלא הם כפויים עליו. התיאור פסימי

כולו לא רק משום שעל כל צעד ושעל צפוי האדם למקרי הזמן ולמאורעותיו וכוחות התאוה והכעס

מושכים אותו אל הקנאה ואל חוסר המנוחה הנפשית, אלא אף משום שגם בעת שהוא פועל בדרך חיובית

לכאורה, התוצאות הן שליליות. כך למשל: "דעת ידרוש כל ימיו והיא רחוקה רחוקה ממנו"